

Research Paper

The Grounds for the Formation of the Contemporary Interpretation Movement with Its Different Approaches

Shahrabano Abbaszadeh ^{*1} , Mohsen Nouri ² , Seyed Mohsen Mousavi ³

¹ PhD in Quran and Hadith Sciences, Department of Quran and Hadith Sciences, Hassanzadeh Amoli Faculty, University of Mazandaran, Babolsar, Iran. shabbaszadeh@yahoo.com

² Associate Professor of the Department of Quranic and Hadith Sciences, Department of Quran and Hadith Sciences, Hassanzadeh Amoli Faculty, Mazandaran University, Babolsar, Iran. m.nouraei@umz.ac.ir

³ Associate Professor of Department of Quran and Hadith Sciences, Department of Quran and Hadith Sciences, Hassanzadeh Amoli Faculty, Mazandaran University, Babolsar, Iran. m.musavi@umz.ac.ir

[10.22080/qhs.2026.6547](https://doi.org/10.22080/qhs.2026.6547)

Received:

September 4, 2025

Accepted:

January 12, 2026

Available online:

March 16, 2026

Extended Abstract

1. Introduction

Contemporary interpretation is a new procedure suitable for contemporary requirements (Ma'raft, 1379, Vol. 2, p. 455) for dealing with Western culture and responding to some doubts in this field (Khoramshahi, 1364, 35). The difference between contemporary interpretation and other interpretations is that it talks about various contemporary topics, and this breadth in method and topics has faced it with challenges. The transformation in Islamic culture (14th century AH) began

with Asadabadi and Abduh. In the course of the growth of interpretation, two approaches emerged: traditionalism and secular intellectualism. The contemporary approach fought against the backwardness and decadence of Islam (the Quran). Sheikh Tusi explains things using modern knowledge. Fakhr Razi also scientifically proves the wisdom and power of God (Fakhr Razi, 1411 AH, Vol. 24, p. 14). Contemporary interpretation emerged with positive and negative approaches; in other words, the motivation for its formation was not always positive and sometimes faced challenges that are examined in this

*Corresponding Author: Shahrabano Abbaszadeh

Address: University of Mazandaran, Babolsar, Iran.

Email: shabbaszadeh@yahoo.com

article. Contemporary interpretation of the Quran is an attempt to explain the verses in light of the challenges of the present era. Another necessity of this discussion is the universality of the guidance of the Quran in every era and intellectual development and growth on the other hand (Shaker, 1382, 67). Also, the challenges in old and traditional interpretation, which sometimes rely on personal and deviant interpretations of the Quran instead of paying attention to the Quran, led to the adoption of a new approach to the verses of the Quran in order to respond to new issues.

The background of the formation of this movement can be examined from several aspects: epistemology (natural issues), attention to the audience, the purpose of the Quran (the order and order of the universe), consequences, and adherence to interpretive rules. Rationalist and scientific attitudes, as well as hermeneutical and intellectual discussions, are among the general backgrounds of the formation of this movement, which are analyzed and examined below.

The main issue is to examine the perspectives as an important basis in the formation of this movement; whether modern society can still use the Quran in its life program? Also, to criticize the deviant principles of Muslim intellectuals in the inability of the Quran to respond to new needs. The objectives of this article are to determine what structure this movement and thinking is based on and what motivation caused it to flourish.

2. Study method

The method of collecting materials in this article is library-software and then file-taking and documentation, and the writing style is descriptive-analytical. That is, by

analyzing various cases and various foundations in this field, the statements and the subject in question have been described.

3. Findings

It is a stable and contemporary interpretation that bases its work on the Quranic and divine. The main grounds for the formation of the contemporary movement have been from the Orientalists and opponents. In such a way that they raised doubts about the Quran in order to solve the contemporary needs of the people and sometimes against the Quran and to attack Islam and show the weakness of the Quran, unaware that the Quran has the answer to all new needs. Therefore, the contemporary interpretation sought to respond to those doubts and needs, and once again the power of the Quran and Islam in terms of being complete and sufficient to meet all needs was introduced to the people of the world.

4- Conclusion

The grounds for the formation of a movement are not always positive, but some aspects of the contemporary interpretation have grown in response to the doubts of the opponents, and although the motivation was negative, the result has been positive. The various fields that influence contemporary interpretation include: the scientific field (alignment of contemporary interpretation and science - resolving the conflict between science and the Quran - the expansion of various sciences (astronomy, anthropology, embryology, etc.) - the growth of modern theology - the introduction of Western philosophy d)

the field of religious reformism. Among the cases whose background was created by opponents and adversaries, which ultimately led to the formation of contemporary interpretation and the response to doubts, are: a) the critical approach of orientalist; b) hermeneutic thought (Shabestari, Abu Zaydu, etc.). c) Enlightenment (Proof of Darwin's Theory with the Quran (Yadollah Sahabi),

Sociological Scientific Approach (Ali Shariati).

4. Appreciation and Thanks

With great gratitude and thanks to the respected editor, Mrs. Dr. "Zeinab Al-Sadat Hosseini" and the respected director, Mr. Dr. "Seyyed Mohsen Mousavi", as well as to Mr. "Seyyed Ibrahim Hosseini" and all those involved in this valuable magazine, I express my sincere appreciation and thanks. May your scientific path be fruitful and blessed.

References

Abu Dhiyab, Khalil Ibrahim (1420 AH), Zahir Al-Tafsir Al-Ilami, Beirut, Dar Al-Amar, 1st edition
 Ahmad Khan Hindi, Sir Sayyid (1334), Tafsir Al-Quran, translated by Seyyed Mohammad Taqi Fakhrda'i, Tehran, Aftab Publishing, 1st edition
 Ayazi, Seyyed Mohammad Ali (1378), Quran and Modern Interpretation, Tehran: Farhang Al-Islami Publishing, 2nd edition
 Bazargan, Mehdi (1353), Bad and Rain in the Qur'an, Tehran, publishing company

Johari, Tantawi (1425AH), Al-Jawahir fi Tafsir, Beirut, Dar al-Kitab al-Alamiya
 Hanafi, Ahmad (1960AD), Al-Tafsir al-Alami for verses, Egypt, Dar al-Maarif
 Shariati, Mohammad Taqi (2016), Tafsir Navin, Human Sciences Research Institute, 2nd edition
 Mahmoud, Mustafa (1979 AD), Al-Qur'an, An Attempt to Understand Asri, Beirut, Dar al-Oudeh, Bina
 Marwa, Youssef (1387), Al-Uloom al-Taabiyyah fi al-Qur'an, Beirut, Marwa Al-Alamiya

علمی

زمینه‌های شکل‌گیری جریان تفسیر عصری با رویکردهای مختلف آن

شهربانو عباس زاده^{۱*} ID، محسن نورائی^۲ ID، سید محسن موسوی^۳ ID^۱ دانش آموخته دکتری، رشته علوم قرآن و حدیث، دانشکده حسن زاده آملی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.shabbaszadeh@yahoo.com^۲ دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حسن زاده آملی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. m.nouraei@umz.ac.ir^۳ دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حسن زاده آملی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. m.musavi@umz.ac.ir[10.22080/qhs.2026.6547](https://doi.org/10.22080/qhs.2026.6547)

چکیده

با افزایش دانش مسلمانان، تغییر فرهنگ، ارتباط با کشورهای غربی و احساس عقب‌ماندگی مسلمانان رویکرد جدیدی در تفسیر به وجود آمد. از طرفی هدف نزول قرآن روشننگری همه مسائل بیان شده و این روشننگری در سایه تفسیر(عصری) اتفاق می‌افتد. برای حل نیازهای عصر حاضر، به تفسیر عصری براساس علوم جدید با عقل و اجتهاد (برداشت جدید) نیاز است. در بررسی آثار گذشته در این زمینه به این نتیجه می‌رسیم که اکثراً به خود تفسیر عصری و پیامدها و نمونه‌های مختلف آن به صورت مصداقی توجه کرده و از ریشه و زمینه پیدایی این رویکرد مهم تفسیری بازمانده‌اند. این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی زمینه‌ها و ریشه‌های پیدایی تفسیر عصری را این موارد می‌داند: زمینه‌های علمی (کلامی- فلسفی و ...) - زمینه هرمنوتیکی و روشنفکری - رویکرد نقدی مستشرقان به تفسیر و اصلاح‌گرایی. تمام این موارد هرکدام به طریقی زمینه را برای شکل‌گیری و گسترش تفسیر عصری فراهم کرده‌اند. مهم‌ترین نکته این است که زمینه پیدایی تفسیر عصری در بسیاری از موارد از سمت مستشرقان و دشمنان اسلام ایجاد شده و به‌خاطر پاسخ به شبهات معاندان و شناساندن اسلام و قرآن به تمام کشورها و فرهنگ‌ها تفسیر عصری شکل گرفت و بر مبنای علوم جدید و به هدف رفع نیازهای عصری مردم گسترش پیدا کرد. درنهایت زمینه‌ها و ریشه‌های این جریان، همیشه مثبت‌گرا و عامل رشد نبوده، در برخی مواقع نیز بسیاری از زمینه‌ها باعث چالش بیشتر و حتی مشکلاتی در تفسیر عصری شده‌اند، مانند زمینه هرمنوتیکی (به دلیل استفاده نادرست از آن) و یا زمینه‌های روشنفکری و... از سوی برخی افراد معاند و یا غیر عالم در این زمینه. نتیجه‌ی این اقدامات باعث ایجاد رویکرد جدیدی در تفسیر عصری برای رفع نیازهای روز جامعه شد. البته به دلیل استفاده و برخورد نادرست مفسران هرکدام از این مبانی و زمینه‌ها دچار انحرافات شده که در متن مورد نقد قرار می‌گیرد.

تاریخ دریافت:

۱۳ شهریور ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۲۲ دی ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۲۵ اسفند ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

اصلاح‌گرایی، تفسیر عصری، مبنای روشنفکری، رویکرد هرمنوتیکی، نیازهای معاصر

* نویسنده مسئول: شهربانو عباس زاده

آدرس: دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

ایمیل: shabbaszadeh@yahoo.com

۱ مقدمه

راهیابی علوم و فرهنگ غربی به فرهنگ مسلمانان باعث پیدایش رویکرد جدید تفسیر و (شریف، ۱۴۰۲ق، ص ۵۲) تفسیر عصری برای برخورد با فرهنگ غربی و پاسخ به برخی شبهات در این زمینه تشکیل شد. به عبارتی دیگر قرآن نهضت اصلاحی شد که غبار خرافه و رخوت را از عصر حاضر زدود (خرم‌شاهی، ۱۳۶۴، ص ۳۵). هر مفسری ناگزیر است مبنای خود را در مورد عناصر اساسی دخیل در فرآیند تفسیر قرآن روشن سازد. مبنای تفسیری زمینه شکل‌گیری یک جریان تفسیری هستند. نظریات مختلف در این حوزه به هدف جبران عقب‌ماندگی در عصر حاضر و اثبات قدرتمندی قرآن باعث ایجاد جریان تفسیر عصری شد. تحول در فرهنگ اسلامی در قرن چهارده قمری با الگوی برگشت به قرآن از طرف جمال‌الدین اسدآبادی شروع و شاگردش محمد عبده نیز با ایشان هم‌سو شد. علوم طبیعی و تجربی و... برای آزادی و آسایش زندگی بیشتر رشد کرد. دو رویکرد سنت‌گرایی و روشنفکری غیردینی وجود داشتند که روشنفکران از این فرصت برای تحقیر دین استفاده می‌کردند. در چنین موقعیتی، بهترین منبع اصلاح در نگرش، تفسیری بود که بتواند پاسخ‌گو نیازهای آنان شود. رویکرد عصری تفسیری با این اتفاقات با عقب‌ماندگی و انحطاط اسلام و قرآن به مبارزه برخاست. شیخ طوسی با بهره‌گیری از دانش روز به‌اجمال به توضیح برخی موارد می‌پردازد^۱. فخر رازی نیز حکمت و قدرت خدا را با کمک مباحث علمی اثبات می‌کند (فخر رازی، ۱۴۱۱ق، ج ۲۴، ص ۱۴؛ ج ۱۹، ص ۱۷۶-۱۷۱). با توجه به این توضیحات، تفسیر عصری آن است که رویه‌ای جدید مناسب مقتضیات عصری، از قرآن و نیز حقایق جدید از آن ارائه کند (معرفت، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۴۵۵). طبق آیات قرآن (قلم/۵۲) و پیامبر(انبیاء/۱۰۷)، فرقان(۱/ فرامانی و فرامکانی گستره‌ای جهانی و

متعلق به همه اعصار هستند. احتمالاً علت آن، این باشد که خدا متولی تربیت تمام مردم در همه‌جا است (حمد/۲). آیه ۸۹ نحل بیان و روشن کردن همه مسائل را از اهداف نزول قرآن می‌داند تا راهنمای خوب و بشارتی به همه مردم در نیازها و مشکلات باشد (معرفت، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۴۵۱). تفسیر عصری قرآن، مانند سایر تفاسیر برخی رویکردهای مثبت و یا منفی دارد، به عبارتی انگیزه شکل‌گیری تفسیر عصری همیشه مثبت نبوده و گاهی نیز با چالش‌هایی روبه‌رو بوده که در این مقاله زمینه‌های مثبت و منفی (چالش یا فرصت بودن آن زمینه‌ها) مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد. زمینه‌های شکل‌گیری تفسیر عصری، موضوعی چندوجهی است که ریشه در تحولات فکری مختلف در قرون اخیر دارد. این تفاسیر قرآن را در پرتو نیازهای عصری تفسیر می‌کنند. قرآن در همه اعصار هدایت‌گر است و در هر دوره، با توجه به شرایط آن دوره، رویکردی خاص و عصری دارد. تفسیر عصری قرآن، تلاش برای تبیین آیات با توجه به چالش‌های عصر حاضر است. این رویکرد، هم با فرصت‌های بی‌نظیری همراه است و هم با چالش‌های جدی روبه‌روست. از دیگر ضرورت‌های این بحث، همگانی‌بودن هدایت قرآن در هر عصری و تحول و رشد فکری از سوی دیگر است (شاکر، ۱۳۸۲، ص ۶۷). همچنین چالش‌های موجود در تفسیر قدیمی و سنتی که گاهی به جای توجه به قرآن، متکی به برداشت‌های شخصی و انحرافی از قرآن هستند، باعث شد تا برای پاسخ‌گویی به مسائل و چالش‌های جدید (تکنولوژی، تنوع فرهنگ، گسترش اسلام) نیاز به رویکرد نوین تفسیری باشد که قرآن را با توجه به نیازهای جدید تفسیر کند.

زمینه شکل‌گیری این جریان از چند جهت قابل بررسی است که عبارت‌اند از: منظر

^۱ از جمله به مسئله کروی زمین (طوسی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۰۲-۱۰۳/

دخان(ج ۹، ص ۱۱۰)، رعد (ص ۴۴۷)، برزخ بین دو دریا(ج

۷، ص ۴۹۸) و خرما (ج ۴، ص ۲۱۶)

۲ پیشینه

در زمینه تفسیر عصری آثار زیادی وجود دارد که به طور غیرمستقیم به بحث مربوط می شود و برخی را در ادامه می آوریم، اما به طور مستقیم منبعی تحت این عنوان وجود ندارد. ۱- «قرآن و تفسیر عصری» (۱۳۷۸) از محمدعلی ایازی ۲- کتاب «تفسیر معاصرانه قرآن» (۱۳۹۹) از دکتر سیدحسین نصر. پنج رویکرد کلی مسلمانان به قرآن را بیان می دارد: تجددگرایی، موعودگرایی، بنیادگرایی، سنت گرایی، اسلام سنتی. ۳- کتاب «مبانی و قواعد تفسیر عصری قرآن...» (۱۴۰۰) از کامران اویسی، نعمت الله جعفری. به مبانی و قواعد تفسیر متناسب با عصر جدید می پردازند که با موضوع بحث (زمینه شکل گیری تفسیر عصری) متفاوت است. ۴- مقاله «نوگرایی در دانش تفسیر و بررسی دلایل آن» (۱۳۸۸) از محمدرضا حاجی اسماعیلی، دوفصلنامه مطالعات قرآن و حدیث، ش ۲، تابستان ۱۳۸۸؛ گرایش های جدید به تفسیر در عصر حاضر (علمی، اجتماعی- اصلاحی، مادی، کلی نگر) را بررسی کرده و روش های تفسیری را سه حوزه موضوعی و قرآن به قرآن و ساده نویسی بررسی کرده و در نهایت به این نتیجه رسیده که گسترش جوامع و روابط پیچیده بینشان باعث گرایش عقلی- اجتماعی در تفسیر شده است. ۵- مقاله «تبیین ویژگی های تفسیر عصری در چهار تفسیر موضوعی معاصر» (۱۳۹۹) از پروش حسین پور، سعید عباسی نیا، سید حسام الدین حسینی. مشکات، سال ۳۹، ش ۱۴۸، پاییز ۱۳۹۹. ۶- مقاله «مختصات تفسیر عصری در تفاسیر ترتیبی معاصر» (۱۴۰۰) از همان مؤلفان ۸- مقاله «علامه طباطبایی، سروش و مجتهد شبستری، گفتمان نوین هرمنوتیکی و تعین و تکثر معنایی قرآن» (۱۳۹۷) از اسماعیل قانلی و اصغر واحدی که

معرفت شناختی^۱، توجه به مخاطب، هدف قرآن^۲، پیامد، رعایت قواعد تفسیری. ریشه پیدایی این جریان در گذشته به دوره معتزله برمی گردد. نگرش عقل گرایانه و علم گرایی و مباحث هرمنوتیکی و روشنفکری از جمله زمینه های شکل گیری این جریان هستند که در ادامه مورد تحلیل و بررسی قرار می گیرند.

مسأله اصلی ما در این مقاله بررسی دیدگاه های غلط در این زمینه است که به عنوان یک مبنای مهم نیز در شکل گیری این جریان تأثیرگذار بوده؛ اینکه آیا جامعه عصر جدید باز هم همچون گذشته می تواند قرآن را در برنامه زندگی خود به کار بگیرد؟ در پاسخ به این نتیجه می رسیم که تا کارهای ما و تصمیمات ما رنگ و بوی الهی و قرآنی به خود نگیرد، محکم و پابرجا نخواهد بود. همچنین هدف این مقاله پاسخ به شبهات (شبهاتی که با بهره گیری غلط از برخی مبانی (علوم و...) به وجود می آید) است؛ از جمله حل تعارض علم و دین (قرآن خود منبع علوم مختلف است و به بحث علمی بسیار تأکید ورزیده) و معرفی و نقد مبانی انحرافی برخی روشنفکران مسلمان در ناتوانی قرآن در پاسخ به نیازهای عصر جدید (حال آنکه قرآن در تمام زمینه ها راهکار دارد) (تأکید خود قرآن) و اگر در این زمینه به چیزی نرسیدیم، از ناتوانی ما در برداشت از قرآن است؛ نه سرزنش کردن قرآن و تفاسیر. در شناخت یک جریان و ریشه یابی تفکرات و عقاید یک جریان مهم ترین مبحث، شناخت مبانی آن است؛ اینکه یک جریان و تفکر بر چه سازه ای بنا شده و چه انگیزه و بذری باعث شکوفایی و رشد آن شده است، از مهم ترین مباحث است که این مقاله به طور کلی و موارد خیلی مهم آن را مورد بررسی قرار می دهد.

می توان به کشفیات جدید علمی رسیده و حتی پیش تر رفت (حنفی، ۱۹۶۰م، ص ۲۸).

۲ صرف توجه کلی به نظم و تدبیر در عالم کافی است (معرفت، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۴۸۵-۴۹۴)

۱ قرآن اصول همه علوم از جمله علوم طبیعی را در برمی گیرد (۳۸ انعام/ و ۸۹ نحل. نوفل، ۱۴۰۴ق، ص ۲۳؛ حنفی، ۱۹۶۰م، ص ۶-۵).
با تأمل در آیات مربوط به آفرینش و بهره گیری درست از آن

هرمنوتیک و تکرر معنایی و جهت‌گیری علامه را بیان می‌کند.

بیشتر منابعی که در این زمینه مرقوم شده، به بررسی یک زمینه و یا یک رویکرد و دیدگاه خاص می‌پردازد، اما آنچه این پژوهش را با این منابع متفاوت می‌کند، فقط بررسی دیدگاه یک شخص یا یک رویکرد خاص نیست، بلکه تمام عوامل و افراد و تفکرانی (فلسفه، کلام و ...) که در شکل‌گیری و رشد این تفسیر نوپا تأثیرگذار بوده، مورد بررسی قرار می‌گیرد. از طرفی منابع مرتبط در این زمینه، بیشتر جنبه مثبت تفسیر عصری را مورد بررسی قرار داده‌اند؛ درحالی‌که بسیاری از زمینه‌های شکل‌گیری این جریان از سوی معاندان و مستشرقان و... برای زیر سؤال بردن اسلام و قرآن و ناتوان شمردن قرآن ایجاد شد، اما از آنجایی‌که خود قرآن قابلیت رشد وسیع و پاسخ‌گویی به تمام مسائل را دارد، باعث شکل‌گیری تفسیری به نام تفسیر عصری شد و نیرنگ مخالفان را به خودشان بازگردانید؛ درنهایت با این انگیزه منفی و زمینه منفی‌نگر، نتیجه کار مثبت بود و باعث رشد مباحث تفسیری با رویکردهای فلسفی و کلامی و... شد. برخی زمینه‌ها نیز از سمت قرآن‌شناسان برای پاسخ‌گویی به این شبهات و دیدگاه‌های مخالفان ایجاد و باعث تقویت تفسیر عصری با رویکردهای مختلف آن شد. برخی از مهم‌ترین زمینه‌های شکل‌گیری این جریان در ادامه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۳ انواع زمینه‌های جریان تفسیر عصری

زمینه‌ها و مبانی مختلفی در شکل‌گیری تفسیر عصری نقش داشتند که برخی از این مبانی از سمت دانشمندان مسلمان و برخی از سمت معاندان و دشمنان اسلام به هدف ضربه به قرآن و تفسیر، جریانی به نام تفسیر عصری را شکل دادند که برخی از آن‌ها تفاسیر قابل قبول و به هدف رفع نیاز عصری مخاطب و برخی نیز برای رخنه‌کردن در افکار مخاطبان عصر جدید و به نوعی جنگ نرم با عقاید

و مبانی مذهبی بود. تحول و دگرگونی با توجه به آیه ۱۱۱رعد، اصل قراردادن مباحث عقلانی-اجتهادی و مخالفت با تقلید و حدیث‌گرایی و قرآن‌گرایی افراطی باعث شده تا حدودی این مباحث با دیدگاه معتزلیان در گذشته گره بخورد (شهرستانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ۴۸؛ امین، ۲۰۰۳م، ج ۳، ۸۹). ازجمله افراد پیشرو در این جریان بعد از سیدجمال، عبده و احمد امین، رشیدرضا و دیگران بودند. پیوند قرآن و واقعیت زندگی، هدف مهم این تفاسیر است (ایازی، ۱۳۷۳، ۱۲۲-۱۲۰) تشویق مسلمانان به یکپارچگی و حل مشکلات وحدت مسلمانان هدف دیگر تفسیر عصری است. اولین زمینه این جریان، پیشرفت علوم غربی و جوامع مختلف علمی و احساس عقب‌ماندگی جوامع اسلامی بود. متفکران و نواندیشان مسلمان با دو مشکل مواجه بودند: در یک طرف، سنت‌گرایان (رد اندیشه‌های اصلاحی) در طرف دیگر، روشنفکران غیردینی که کناره‌گیری از قرآن و دین را راه حل مشکلات می‌دانستند. در این فرصت بهترین کار اصلاح طرز فکر مسلمانان و ظرفیت‌پذیری قرآن بود که توان پاسخ به نیازهای مردم را داشته باشد و این امر با تفسیر عصری محقق شد. همچنین روش مبتنی بر عقل و علم و تأویل قرآن بهترین راه هدایت جوانان و نسل جدید بود (نیازمند، ۱۳۳۵، ص ۱۵) در ادامه مهم‌ترین زمینه‌های این بحث بررسی می‌شود.

۳/۱ زمینه‌های مثبت‌گرا (فرصت رشد)

در تفسیر عصری

زمینه مثبت‌گرا از عواملی نشأت می‌گیرند که باعث رشد و هدایت تفسیر عصری شدند که مهم‌ترین آن عبارت‌اند از:

۳/۱/۱ زمینه‌های علمی

پیشرفت‌های تکنولوژیکی، دیدگاه انسان به جهان و... را دگرگون کرده است. این پیشرفت‌ها، چالش‌هایی را برای فهم سنتی از جهان و دین ایجاد کرده‌اند. تفسیر عصری تلاش می‌کند تا بین علم و دین پل بزند و نشان دهد که قرآن با پیشرفت‌های علمی در تضاد نیست، بلکه می‌تواند راهنمای انسان

الکترون بگیریم، تحمیل نظریه علمی هست (سیدقطب، ۱۳۸۶، ص ۱۵۸-۱۵۶)

ریشه‌های علمی در تفسیر عصری در فضایی پرچالش برای حل معضلات اجتماعی است که قبلاً این مسائل نبود (معرفت، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۴۵۰). مثلاً دانشمندان جدید، هسته اولیه جهان را اثر (سدیم) می‌دانند: «ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَ هِيَ دُخَانٌ» (فصلت/۱۱). زمین در دو روز منعقد شد و آسمان به صورت گاز فشرده اطراف آن را گرفت. در مرحله دوم به طبقات هفت‌گانه جو مبدل گردید «...ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ» و «وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ مِنْ فَوْقِهَا...» توضیح آمادگی زمین در اثر دستور دوم است (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۶۳). همچنین تمامی موجودات در حرکت دائمند: «وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ» (یس/۴۰؛ انبیا/۳) حرکت دورانی خورشید در مدار خود یا مرکز یا به همراه کهکشان استفاده می‌شود (نوری، ۱۳۷۰، ص ۳۶-۲۶). منظومه شمسی توده متصل به هم بوده، بعداً از همدیگر جدا شده: «...كَانَتْ رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا» (انبیاء/۳۰) (مکارم، ۱۳۷۱، ج ۱۸، ص ۳۸۹-۳۸۶). با توجه به این موارد علم هرچیزی در قرآن وجود دارد، فقط نیاز به تحقیق و بررسی ما دارد تا آن را کشف کنیم.

۳/۱/۱/۲ زمینه کلامی جدید در تفسیر عصری

مبانی کلامی در تفسیر عصری مبنایی عقلی و اجتهادی است (زرقانی، بی‌تا، ج ۲، ص ۴۹؛ ایازی، ۱۳۷۳، ص ۴۱-۴۰، ۵۶؛ معرفت، ۱۴۱۸، ج ۲، ص ۳۵۲). مجاهدین جبر رویکرد عقلی و آزاد به تفسیر داشت (ذهبی، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۴۴۰-۴۳۹)، «ناظرة» را در «وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ» (قیامت/۲۳-۲۲) به «منتظر ثواب و پاداش بودن» تفسیر کرد که نشان‌دهنده اعتقاد غیرممکن بودن رؤیت خداوند در آخرت است (طبری، ۱۴۱۲، ج ۲۹، ص ۲۳۹)؛ همچنین «فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ» (بقره/۲، ۶۵) نشان‌دهنده قساوت قلب آن‌هاست (بوزینه نشدند) (طبری، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۴۷۲؛ معرفت، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۳۳۸-۳۳۷).

در فهم و استفاده از این پیشرفت‌ها (طبیعت، کیهان‌شناسی و زیست‌شناسی) باشد. نقطه آغاز ریشه‌های علمی در تفسیر عصری به دوران غرب-زدگی امت اسلام و گسترش اسرائیلیات در تفاسیر عصری و دیدگاه‌های انحرافی غربی در بطن تفسیر عصری است. این مباحث برگرفته از علومی از جمله فلسفه غرب و نقد مستشرقان به آیات الهی و گسترش علوم مختلف در سراسر جهان و جوامع اسلامی است. ریشه‌های این تفکرات عبارت‌اند از:

۳/۱/۱/۱ گسترش علوم مختلف (نجوم و انسان‌شناسی و...)

علوم مختلف قرآنی با استفاده از علوم جدید برای حل مسائل جامعه شکوفا می‌شود (هم‌سویی دو محور (علم و قرآن). کارکرد علوم مختلف در جریان تفسیر عصری برای احیای تفکر قرآنی و رفع شبهه تعارض علم و دین است. تفسیر عصری از ارتباط علم و قرآن و تفسیر آن دو به کمک هم شکل گرفت. به عنوان نمونه در تفسیر «فَلَا أُقْسِمُ بِرَبِّ الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ..» (معارج/۴۰)، حضرت علی می‌فرماید: «زمین ۳۶۰ مشرق و ۳۶۰ مغرب دارد»، اشاره لطیفی به کروی بودن زمین دارد (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۱۰۱). بازرگان در کتب راه طی شده، باد و باران، مطهرات در اسلام، آیات را با علوم مختلف تفسیر کرده است. وی می‌گوید: «کیفیت جوی باد و باران در کلمات قرآن منعکس است و این از تصادف کلام نیست» (بازرگان، ۱۳۵۳، ص ۹۱). بعضی از مسلمانان غرب-رفته غرب‌گرا تحت تأثیر اصالت حس، آیات را با علوم تجربی تطبیق دادند. در مواقع ناسازگاری ظاهر آیات با علوم تجربی به تأویل یا تفسیر به رأی پرداخته؛ مثلاً هابیل و قابیل را به جوامع بی‌طبقه و فئودالیسم تفسیر به رأی می‌کردند (مکارم، ۱۳۶۷، ص ۷۸) و نبوت را نوعی نبوغ خاص می‌دانستند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۷) (شهید مطهری پاسخ این موارد را داده است (مطهری، ۱۳۶۹، ج ۵، ص ۲۵). تطبیق تفسیر نیست (مصباح، ۱۳۹۳، ص ۲۲۹)، مثلاً زوجیت گیاهان موافق ظاهر آیات درست است (شریعتی، ۱۳۸۵، مقدمه، ص ۶۷)، اما نفس را پروتون و زوج را

(نوفل، ۱۴۰۴ق، ص ۶). مسائل فلسفی زمینه را برای طرح مباحث جدید فراهم کردند، دلیل آن اندیشه‌های مختلف افراد در اثبات یک مسأله است.

ازجمله خطراتی که در این زمینه گریبان‌گیر تفسیر عصری می‌شود، عبارت‌اند از:

الف) یکی‌انگاری تکوین و تشریع: تعمیم‌دادن قوانین علمی در شرایط مختلف؛ درحالی‌که هر شرایطی قوانین علمی خاص خود را می‌طلبد. به‌عنوان نمونه تعمیم‌دادن و تشبیه محبت و دوستی با پیوندهای مولکولی و شیمیایی عناصر هیدروژن و اکسیژن (جوهری، ۱۴۲۵ق، ج ۱۷، ص ۳۴ و ۳۵). همچنین تعمیم نسخ در شریعت و طبیعت (همان، ج ۱، ص ۱۱۲-۱۱۰) و تشبیه‌کردن ساختار شهری به بدن (نفیسی، ۱۳۷۹، ص ۱۵۳-۱۵۱) از مواردی هستند که از حدود مرز یک تفسیر صحیح فراتر رفته و دچار تفسیر به رأی شده‌اند.

ب) مبنا قراردادن علم در آیات غیبی: مواردی ازجمله معجزات و کرامات پیامبران، جن و ملائکه و... توسط علم قابل تفسیر نیستند؛ زیرا علم تجربه‌پذیر، اما مسائل غیبی غیرتجربه‌پذیر هستند؛ تفسیر مادی معجزات حضرت عیسی (ع)، تفسیر جن به میکروب و ملائکه به نیروهای غیبی و... شاهد مثال هستند (احمدخان هندی، ۱۳۳۴، ج ۱، ص ۷۹ و ۱۱۸-۸۵، ج ۲، ص ۱۸۰).

ج) افراط در استفاده از علم: قرآن را کتاب علمی دیدن زمینه اختلافات بسیاری است (ابو ذیاب، ۱۴۲۰ق، ص ۴۳). مثلاً تفسیر سد ذوالقرنین به علم و صنعت از این موارد است یا «و اذا العشار عطلت» (تکویر/۴) را به وسایل حمل‌ونقل سریع تفسیر می‌کنند (محمود، ۱۹۷۹، ص ۱۸۷-۱۵۶) همچنین در مورد حیات ماه و پیدایش آدم (ابو ذیاب، ۱۴۲۰ق، ص ۲۰۸ و ۲۱۳ و ۲۱۴) تفاسیری افراطی و به رأی ارائه می‌دهند. برخی نیز قرآن را کتاب علم می‌دانند که علاوه بر شؤون معنوی به شؤون مادی (علم) نیز پرداخته است (نوفل، ۱۴۰۴ق، ص ۲۳۳)؛ درحالی‌که قرآن برای رفع نیاز است، نه

مسائلی همچون پلورالیزم (کثرت‌گرایی) دینی از مباحث کلام جدید است (سروش، ۱۳۸۷، ص ۲۷، ۳۷-۳۸). مفسر از آیات در دفاع عقایدش و حل شبهات و دیدگاه مخالفان (از طریق استدلال عقلی-کلامی) استفاده می‌برد. ازجمله این مباحث عبارت‌اند از: خلافت و جانشینی پیامبر (شهرستانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۲۴) - ایمان و حکم گناه کبیره (خوارج پس از حکمیت در جنگ صفین) - مسأله جبر و اختیار (کف/۲۹؛ فصلت/۴۰) - صفات خبری خداوند (داشتن چشم (قمر/۱۴؛ هود/۳۷)، دست (فتح/۱۰؛ مائده/۶۴)، وجه و صورت (قصص/۸۸؛ الرحمن/۲۷)، تخت (طه/۵) (مغراوی، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۵۱۹ به بعد؛ طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۴، ص ۱۳۴-۱۲۹). عقاید ادیان و مکاتب گوناگون (حضرت ابراهیم در احتجاج با پرستشگران خورشید، ماه و ستاره (انعام/۷۶-۸۱) و نقد اندیشه‌های دهریان (جاثیه/۴۵، ۲۴-۲۷) - اصول اعتقادی اسلام - مباحث اختلافی فرق اسلامی و مستندات قرآنی (طوسی، بی‌تا، ج ۴، ص ۱۷۸-۱۸۷؛ فخر رازی، ۱۴۱۱ق، ج ۱۳، ص ۵۶-۴۶). همه این‌ها در عصر خود نوعی تفسیر عصری بودند چون براساس عقل و اجتهاد مفسر بیان شده و از این جهت مسائل مورد اختلاف در عصر حاضر با گذشته کاملاً متفاوت و نیاز به تفسیر عصری کلامی جدید در عصر حاضر است.

۳/۱/۱/۳ زمینه ورود فلسفه غرب

اعتبار علم در تبیین پدیده طبیعی باعث نگاه پوزیتیویستی و اثبات دین با علوم فلسفی شد. شهید مطهری اصالت حس در غرب را از همین منظر می‌داند و معتقد است مفسران عصری نیز از این مبانی استفاده کرده‌اند (مطهری، ۱۳۶۹، ج ۵، ص ۲۵). ازجمله افرادی که استفاده از این مبانی در تفسیر عصری را حقارت می‌دانند، سید قطب است؛ چون مجبورند حقانیت آیات را از طریق علم و تجربه اثبات کنند (سید قطب، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۱۸۲). رویکرد الحادی مارکسیستی هم از تفکرات غربی برمی‌خیزد. مفسران عصری-علمی نظیر صادقی و نوفل و... به نقد این مباحث در تفاسیر عصری روی آوردند

بیان تمام علوم و جزئیات (هدف اصلی قرآن هدایت و رفع نیاز است و بیان کلیات در این مورد کفایت می‌کند).

مفسرانی مثل طباطبایی، سیدقطب و... از تفسیر آیات علمی توسط نظریه علمی (به دلیل عدم قطعیت و تأییدشان) پرهیز دارند (شاذلی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۱۸۲؛ طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۷، ص ۳۷۳). اما برخی دیگر تفکیکی بین نظریات علمی قائل نیستند (تفسیر علمی مرگ ستارگان و خورشید و پیدایی زمین (انبیا/۳۲-۳۰)) (ابو ذیاب، ۱۴۲۰ق، ص ۱۳۲؛ نوفل، ۱۴۰۴ق، ص ۱۶۷-۱۶۳) و نظریات و فرضیات علمی را به طور قطع به قرآن نسبت می‌دهند و دچار تفسیر به رأی می‌شوند.

د) عمومیت خطاب: بسیاری مفسران خطابه‌های قرآن را مربوط عصر نزول می‌دانند؛ درحالی‌که برخی دیگر به خاطر عمومیت خطاب قرآن تفسیر این آیات را محدود به عصر نزول نمی‌دانند: مثل تفسیر «ذره» به اتم و «لا اصغر من ذالک» را به ذرات داخل اتم (یونس/۹۱ و نسا/۴۰؛ زلزال/۸ و سبا/۲۲ و مروه، ۱۳۸۷ق، ص ۱۶۴ و ۱۶۵؛ نوفل، ۱۴۰۴ق، ص ۱۵۸)

۳/۱/۲ زمینه اصلاح‌گرایی دینی

مبارزه مباحث علمی جدید باعث شکل‌گیری مباحث مختلفی از جمله نزاع علم و دین و زبان دین و طرح مباحث اصلاح‌گرایی دینی شد. گاهی به دلیل اشتراکات دینی مسیحیت با اسلام برخی از این مباحث به تفسیر عصری نیز راه یافت و در برخی موارد نقدهایی که باید به مسیحیت بشود، به اشتباه به تفسیر و اسلام نسبت داده می‌شود (ابو ذیاب، ۱۴۲۰ق، ص ۲۳۶). از جمله افراد مؤثر در این زمینه، سیدجمال بود که باعث نهضتی جدید در عصر معاصر و دیدگاه‌هایشان باعث جریان تفسیر عصری در قالب خطابه‌ها و مقاله‌ها و... شد (رومی، ۱۴۰۷ق، ص ۸۶-۹۰)؛ از جمله مسائلی که ریشه در اصلاح‌گرایی دینی داشت وحدت اسلام، دوری از خرافات و باورهای غلط و دوری از مبانی غربی بود (مطهری، ۱۳۸۷، ص ۲۹-۲۰). سیداسدالله خرقانی از

دیگر افراد تأثیرگذار بود که تحت فشار استبدادی رضاخان در اواخر عمرش با تغییر گرایش از سیاسی به تفسیری، تفاسیری با گرایش اصلاحی نوشت (جعفریان، ۱۳۸۲، ص ۲۱-۲۰)؛ از جمله افراد حوزوی و دانشگاهی تأثیرگذار علی شریعتی بود که افراد بسیاری را در این زمینه تربیت کرد (سعیدی روشن، ۱۳۹۴، ص ۵۰۵) امین خولی و بنت الشاطی از دیگر افراد ایجاد نهضت‌های جدید اصلاحی در تفسیر عصری هستند و بیشتر تحلیل‌هایشان جامعه‌شناختی است (سعیدی روشن، ۱۳۹۴، ج ۲، ص ۲۹۷). جنبش‌های نوگرایانه دینی با اهداف اصلاحی و نهضت‌های جدید تفسیری با هدایت سیدجمال شکل گرفت و زمینه ایجاد تفسیر عقلی و عصری شد. سیداحمدخان هندی که داعیه اصلاح‌گرایی داشت، به خاطر حس‌گرایی و رویکرد غربی بسیار با عقاید سیدجمال فاصله داشت. از دیگر افراد در این زمینه فضل‌الرحمن و اقبال لاهوری و... بودند. آثار محمد عبده و سیدقطب هم نشانی از این نوع رویکرد اصلاحی دارند.

۴ تحلیل و بررسی

الف) تحلیل عقلانی: این گروه براساس اصل تنزیه از تفسیر تشبیهی حقایق غیبی (لوح محفوظ، عرش) خودداری کردند (تفسیر عقلی سنن الهی)، اما برخی مفاهیم شهودی را تفسیر نمادین می‌کنند (شریعتی، ۱۳۸۵، ص ۳۶۲؛ رشیدرضا، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۲۳۴-۲۳۱). این نگرش نمادین (تمثیلی) زبان قرآن و تفسیر تشبیهی و حسی از مهم‌ترین آسیب این جریان در تفسیر عصری هستند. خرق عادت را براساس آیات صریح و قطعی قبول دارند (رشیدرضا، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۳۱۴-۳۱۶) مسخ جسمانی اصحاب سبت (بقره/۶۵) به دلیل خلاف سنن الهی قبول ندارند (رشیدرضا، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۳۴۴ و ۱۴۰). رشیدرضا در مقام نظری و عملی دچار دیدگاه نامنسجم

نقدی که بر دیدگاه رشیدرضا وارد می‌شود، این است که تفکیک بین معاملات (روابط اجتماعی) و عبادات (روابط الهی) صحیح نیست و باعث زندگی بدون رنگ و بوی الهی می‌شود (سید قطب، ۱۳۹۴، ص ۲۳۴). اجتهادی که رشیدرضا در مسائل معاملاتی مطرح می‌کند ممکن است باعث اجتهاد به رأی شود و گاهی برخلاف اجتهاد پیامبر(ص) باشد.

مورد بعدی در مورد تعامل با اسیر(انفال/۶۸) که اجتهاد صحابه را ارجح‌تر از رسول خدا می‌داند (رشیدرضا، ۱۴۱۴، ج ۱۰، ص ۹۴-۹۰)؛ درحالی‌که طبق نظرشان این مسأله از احکام غیرعبادی و قابل اجتهاد است، پس نباید ظاهر قرآن تخطئه شود، همچنین ظن و گمان اجتهادی در تفسیر نکوهیده است.

ضابطه‌مند نبودن مصالح از نقدهای دیگر نگرش مصلحت‌گرایی است؛ مثلاً رشیدرضا ازدواج موقت را حرام می‌داند (تأویل نصوص جواز آن) (رشیدرضا، ۱۴۱۴، ج ۵، ۸)، اما ابن‌عاشور در مصلحت‌های خاص جایز می‌داند (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۵، ص ۱۱، ج ۱۲، ص ۱۲۸). این اختلافات در مصلحت‌گرایی از ضعف‌های این مبنای تفسیری است.

ب) تحلیل قرآنی: تمثیل زبان قرآن در مفاهیم فراطبیعی: مثلاً به سخن آمدن زمین را خراب‌شدن و مفاهیم غیبی به زبان تشبیهی و حال تفسیر می‌کنند (عبده، ۱۳۴۱ق، ص ۱۴۰-۱۳۶-۷۲)؛ درحالی‌که ذکر جزئیات این موارد نشان از واقعیت آن است، نه به‌طور تمثیل. نگرش تمثیلی زبان قرآن به‌خاطر نامتعارف و فرضی کردن قصص حقیقی و مخالفت با اصل روشنگری قرآن و ظاهر آیات صحیح نیست (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۳۶۲-۳۶۱). تلقی عرفی زبان قرآن به‌خاطر عبرت‌گیری از دیگر خطاهای این مبنای تفسیری است (مثل سحر و تشبیه رباخوار به جن‌زده و...) (بقره/۲۷۵ و ۲۷۶) (رشیدرضا، ۱۴۱۴،

است)^۱. مثلاً شکافته شدن ماه(قمر/۱) را معجزه پیامبر(ص) نمی‌داند (به دلیل معجزه تکوینی و به پیشنهاد مشرکان) (رشیدرضا، ۱۴۱۴، ج ۱۱، ص ۳۳۳ و ج ۳، ۳۳۲). عبده نیز صیغه مضارع «تنزل» (سوره قدر) را به‌صورت ماضی و فقط مربوط به عصر پیامبر(ص) می‌داند، حتی ظهورات آیه را قبول ندارد (عبده، ۱۳۴۱، ص ۱۲۸-۱۳۳). همچنین ملائکه را قوای روحی و نباتی می‌دانند و در جایی هم فقط ایمان به آن را کافی می‌دانند (دو دیدگاه مختلف) (رشیدرضا، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۲۶۸-۲۶۷). از این تفاسیر فراوان است و این‌ها به‌عنوان نمونه بود.

همچنین مصلحت در تشریعیات غیرعبادی (ربا و تعدد زوجات) از دیگر آسیب‌های این جریان است.^۲ عبده فقط ربا را مخالف تمدن جدید می‌داند (رشیدرضا، ۱۴۱۴، ج ۸، ۳۹؛ ج ۱۴، ۸۷). عبده با مقایسه احکام اهل سنت و حقوق‌دانان (غیرمذهبی) به ارائه راهکار قضایی اجتماعی پرداخت (عبدالعاطی، ۱۹۷۸م، ص ۱۴۱-۱۴۰). در پی حکم تعدد زوجات(نساء/۳ و ۱۲۹) تربیت امت را منوط به تربیت زنان می‌داند و به‌خاطر مصلحت این حکم فقط در شرایط ضروری صحیح است (رشیدرضا، ۱۴۱۴، ج ۴، ص ۳۵۰-۳۴۸ و ۳۶۳). رشیدرضا آن را خلاف اصل طبیعی زوجیت می‌داند. عبده با توجه به آیه ۴ نساء ازدواج موقت را به‌خاطر عدم احصان و «سفح ماء» (تمتع جنسی) باطل می‌داند (رشیدرضا، ۱۴۱۴، ج ۲، ۳۴۸، ج ۴، ۳۵۰). رشیدرضا حرمت احکامی که مایه مشقت هاست (قصاص، دیات، ارث، حقوق زن، زکات، شراب، ربا، غنا/لقمان/۶؛ حج/۳۰؛ مومنون/۳) به‌خاطر مصالح و مفساد اجتماعی و مهجوریت آن‌ها و قبول نداشتن توسعه احکام در مقام عمل (نه در مقام فهم) نفی می‌کند (رشیدرضا، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۴۰۵-۲۹۳؛ ج ۲، ص ۱۱۹-۱۲۳-۱۲۵-۳۲۸؛ ج ۷، ۵۵-۹۹ و ۱۲۵-۱۳۸؛ ج ۱۱، ص ۳۱-۲۷ و ۲۶۵-۳۶۲)؛ یعنی احکام مربوط به مردم را تغییرپذیر می‌داند.

^۲ سه عنصر توفیق (هماهنگی باتمدن جدید)، تلفیق (حجج و ادله فقهی مذاهب) و تأویل (توجیه ظواهر احکام) از اصول مصلحت هستند.

^۱ معجزه را با نگاهی سنتی (بدون نیاز به نظر قطعی عقلی) باور دارد از طرفی نیز وقایع مخالف سنن ثابت را مشروط به ثبوت قطعی می‌داند.

ب- وحی و قرآن: قرآن را متأثر از انفعالات عاطفی در خواب، تجربه ذهن، کهنات و... می‌دانند (رضوان، ۱۴۱۳ق، ص ۴۰۴-۳۷۲). بهترین سلاح علیه اسلام را اسلام می‌دانند و معتقدند مطالب قرآن صحیح نیست (خالدی و فروخ، ۱۹۷۳م، ص ۴۰) و از روایات دال بر تحریف و روایاتی از اهل سنت (منسوخ التلاوة) استفاده می‌نمودند (رضوان، ۱۴۱۳ق، ص ۴۲۸-۴۰۷) (مفسران عصری (آیت‌الله خویی و...) شبها را پاسخ داده‌اند). کوشش‌های منظم و جامعی در چارچوب مؤسسه بهداشتی، آموزشی، فرهنگی برای تبلیغ اسلام انجام گرفت (خالدی و فروخ، ۱۹۷۳م، فصل‌های ۲، ۳، ۴، ۹؛ رضوان، ۱۴۱۳ق، ص ۶۷-۴۹) ساخت مدرسه المنار براساس این نوع فعالیت علمی مبشران بود (شرقاوی، ۱۹۷۶م، ص ۵۸) الگوی ناسیونالیستی شیعه که باعث تهاجم علیه اصالت شیعه بود (عنایت، ۱۳۵۲، ص ۷۸) نمونه‌ای از این موارد است. کشف‌الاسرار امام خمینی (ص ۴ و ۵) یکی از کتاب‌هایی است که در پاسخ به این گونه اتهامات نوشته شده است. البته برخی مستشرقان (مونتگمری) قرآن را از جانب خدا می‌دانند (معارف، ۱۳۸۳، ص ۴۷-۴۵).

در نقد این مبانی اشتباه و زمینه انحرافی مستشرقان در تفسیر عصری و اثبات وحیانی بودن نزول قرآن، استدلالات زیر گواه خواهد بود: ۱- آیات قرآن (آیه حفظ/حجر/۹) - نفی باطل (فصلت/۴۱) - نفی ریب (فرقان/۳۰؛ سجد/۲ و بقره/۲) ۲- احادیث: الف) بیانگر ویژگی‌های قرآن (خطبه فدکیه (ابن طیفور، بی‌تا، ۲۹-۳۰)، بخش‌هایی از صحیفه سجّادیه (دعای ۴۲) ب. احادیث عرض بر کتاب‌الله (کلینی، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۶۹) ج. حدیث ثقلین (لنکرانی، ۱۴۱۳، ص ۲۲۱) ه. احادیث ثواب تلاوت: (صدوق، ۱۴۱۴ق، ص ۴) و... احادیث مصونیت (قرآن) از تحریف (کلینی، ۱۳۸۸، ج ۸، ص ۵۳) ۳- شواهد تاریخی و دلیل عقلی (برای هدایت- قرآن آخرین کتاب آسمانی- گمراهی به واسطه تحریف با ساحت پروردگار

ج ۱، ص ۳۹۹-۴۰۰)؛ هیچ‌وقت نباید اهداف هدایتی قرآن را با ابهامات عرفی آلوده کرد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۴۱۳-۴۱۲).

۴/۱ زمینه‌های منفی‌نگر (چالشی) تفسیر عصری

تفسیر در مواجهه با پیچیدگی‌های جهان مدرن، با چالش‌هایی روبه‌روست. این چالش‌ها ضرورت تفسیر عصری قرآن را آشکار می‌سازند. برخی از مهم‌ترین این زمینه‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۴/۱/۱ رویکرد مستشرقان

دیدگاه نقدی مستشرقان بر مباحث تفسیری یکی از زمینه‌های شکل‌گیری مباحث جدید علمی در تفسیر عصری بود. این نقدها توسط تحصیل‌کرده‌های روشنفکر به تفاسیر عصری راه یافتند (عبدالرزاق، ۱۴۱۶ق، ص ۱۳۱). عمده اشکالی که وارد می‌کنند، شمولیت تفسیر عصری بر علوم مختلف می‌باشد (جمال، بیتا، ج ۲، ۷۱۷). با اشکالات جدید اندیشمندان مسلمان را به چالش کشیدند (رضوان، ۱۴۱۳ق، ص ۶۷-۴۹) هدف مفسران عصری (عبده) نفی بدعت‌ها است (شرقاوی، ۱۹۷۶م، ص ۵۸).

از جمله نقدهای آنان بر مسلمانان عبارت‌اند از: الف- حضرت محمد (ص): معرفی پیامبر به‌عنوان یک مصلح دینی صرف و توصیف پیامبر و اسلام به «نابغه» (عبقری) و «مذهب محمدی» (محمدیسم) (رومی، ۱۴۰۷ق، ص ۷۵۲-۷۴۳). پیامبری حضرت محمد (ص) نص صریح آیات است (بقره/۱۵۱-۲۱۳-۲۸۵؛ شعراء/۲۱۵؛ آل عمران/۱۴۴؛ احزاب/۴۰؛ محمد/۲؛ فتح/۲۹) در کتاب پیشینیان نیز به آن اذعان شده (شعرا/۱۹۶) پس این توصیفشان جز تفسیر به رأی و حسادت دینی-مذهبی نیست (بقره/۹۸).

^۱ همچنین: تفسیر عیاشی، ج ۲، ص ۱۱۵؛ وسائل‌الشیعه، ج ۲۷، ص ۱۰۹-۱۱۲.

باشد. ه) تکنیک تفسیر درست از نادرست؛ از نظر فلسفه گادامر ما خوانندگان تفسیر را متفاوت می‌فهمیم، چون پیش‌فرض ذهنی هرکسی فرق دارد و تفسیر را ظهور و بروز ذهنی می‌داند، بدون آنکه مرزی بین درست و نادرست باشد. از نظر شبستری، اما فهم درست متن منوط به تنقیح پیش دانسته و علایق اوست، اما این مسأله که سؤال مفسر با پاسخ پدیدآورنده یکی باشد، کار راحتی نیست. مخصوصاً که متن در سال‌های خیلی دورتر نوشته شده باشد (شبستری، ۱۳۷۵، ص ۲۴). و) تفسیر متن براساس واقعه تاریخی خودش؛ مفسر عصری باید معنا را دوباره به مخاطبان عصر حاضر ببرد تا قابل فهم و به تفسیر عصر دست پیدا کند (شبستری، ۱۳۸۴، ص ۳۷۴). از دیگر مباحث هرمنوتیکی مورد قبول شبستری، تأمل در ماهیت قرآن (قرآن را کلام پیامبر(ص)، نه خدا می‌دانند. فاقد گزاره معرفتی و مشتمل بر تفسیر و نگاه خاص به جهان هست) است. ملاصدرا: پیامبر(ص) با چشم خود فرشته وحی را می‌دید و با او حرف می‌زد. طبق نظر هرمنوتیکی شبستری اگر پیامبر فقط مبلغ پیام الهی باشد، نمی‌توان آیات را «کلام» دانست و اصلاً قابل فهم نبود؛ چون آن پیام گوینده ندارد و اراده جدی و قرائتی از آن وجود ندارد؛ یعنی ایشان قرآن را منسوب به پیامبر می‌دانند و «وحی» را توانایی و قدرتی می‌داند که با تلاوت و سخن قرآنی برای مردم بیان می‌کند (شبستری، ۱۳۸۷، ص ۱) از دیدگاه‌های هرمنوتیکی دیگر، قرآن به مثابه تجربه نبوی است و شبستری معتقد است قرآن تماماً دارای گزاره‌های تفسیری است؛ نه اخباری. قرآن فقط یک تجربه نبوی از جهان هستی است. پیامبر همه چیز را به خدا نسبت می‌داد و این به معنای وجود یا عدم وجود نیست. مثلاً نحوه خلقت انسان و جنین به هدف ارجاع به خدا بوده، نه اینکه واقعاً چگونه است؟! (گفت‌وگو با مجتهد شبستری، هرمنوتیک و تفسیر دینی از جهان، فصل‌نامه مدرسه).

تحلیل و بررسی: اولاً تفسیر، یعنی کشف نیت مؤلف (نه فقط متن) و قواعد زبانی هم برای کمک به

ناسازگار و با حکمت او مخالف است) (جوادی، ۱۳۷۳، ج ۱، ص ۳۱۵). با توجه به این شواهد محکم، قرآن دچار هیچ‌گونه تحریفی نشده و همگی نشان‌دهنده نزول وحیانی هستند. برای جلوگیری از تطویل مطلب و اضافات به ارجاعات مذکور مراجعه شود.

۴/۱/۲ زمینه هرمنوتیکی مؤثر بر تفسیر

عصری

افراد از جمله مجتهد شبستری، نصر حامد ابوزید و دکتر سروش از پایه‌گذاران این اندیشه هستند. در اینجا به دلیل طولی‌نشدن مطلب و گستردگی مباحث، شبستری را مبنای بحث قرار می‌دهیم. شبستری حل معضلات را در گرو هرمنوتیک می‌داند و معتقد است مباحث تفسیری گذشته به خاطر عدم اتکا بر هرمنوتیک قابلیت عقلانی ندارند (شبستری، ۱۳۸۳، ص ۲۵). از دید ایشان تفسیر متحول می‌شود. چون در گذشته افق معنایی و اختلافات کمتر بود، نیازی به مباحث هرمنوتیکی نبود (شبستری، ۱۳۷۵، ص ۱۴). پذیرش تکرر قرائت و پلورالیسم دینی نعمتی است که نظریه سنتی و رسمی از آن محروم است (شبستری، ۱۳۸۳، ص ۲۲-۲۱) ایشان طبق نظریه هرمنوتیک فلسفی هانس گادامر، تفسیر بدیلی را پیشنهاد می‌دهد (واعظی، ۱۳۸۰، ص ۱۷۱-۱۴۸). برخی از افکار متأثر از گادامر در دیدگاه ایشان عبارت‌اند از: الف) نفی هم‌زمان عینی-گرایی محض (تفسیر هر آیه متعین و مستقل هست و مفسر باید به کشف آن بپردازد) و ذهنی‌گرایی افراطی و پذیرفتن تفاسیری پیش‌فرض‌های ذهنی مفسر (شبستری، ۱۳۷۵، ص ۲۶ و ۲۸) ب) تنقیح پیش‌دانسته و پیش‌فرض‌های درست مفسر، تا منجر به تفسیر درست شود (شبستری، ۱۳۷۵، ص ۲۳). ج) پرسش درست منجر به تفسیر صحیح می‌شود. د) مراد جدی گوینده و مقصود متکلم؛ اینکه مراد از معنای پنهانی همانی است که مفسر آن را قصد کرده است. در جای دیگر تأکید می‌کند که ممکن است نظریه زبانی تفسیر عصری را معلوم نکند، این مفسر است که باید در تلاش برای تفسیر

این امر هستند (برخلاف تفسیر هرمنوتیکی (مذاکره بین متن و مفسر) که توضیحش بیان شد). قابل فهم کردن ربطی به خوانش متن (تفسیر) ندارد، بلکه «تبیین معنا» برای دیگران پس از خوانش متن است. مورد بعدی اینکه «درک معنا در افق تاریخی مخاطبان اولیه» براساس ذهنیت مفسر در همان مرحله اول، تفسیر است، نه تبیین برای عصر حاضر و تفسیر همان ذهنیت تاریخی مفسر اتفاق می افتد؛ نه برگشت به معنای عصر حاضر. همچنین تفسیر از باب کشف مجهول نیست، بلکه گفت و گوی دوطرفه است (شبستری، ۱۳۸۳، ص ۶۸). نقد دیگر اینکه اگر پیش فرض ذهنی مفسر عصری تفسیر را می سازد، پس تفسیر سنتی از متن هم باید مورد قبول باشد؛ زیرا مفسر سنتی هم با پیش فرض ذهنی خود تفسیر کرده است. آنچه در این نگرش مبنایی مورد غفلت واقع شده، این است که رویکردهای مختلف تفسیری (تبیین، استنتاج، سنجش و مقایسه) را یکی گرفته و در هرکدام از این مراحل تفسیر تأثیر پیش فرضها مختلف است (گاهی لازم و گاهی غیرضروری) (واعظی، ۱۳۸۱، ص ۳۱۵-۲۹۰) و با توجه به این توضیحات تفسیر فقط یکی از تعاملات متن است، نه همه آن.

۴/۱/۳ زمینه روشنفکری در تفسیر عصری

واژه روشنفکری را درباره «دئیسم»^۱ و طرفدار خردگرایی و ایدئولوژی به کار می برند (بروجردی، ۱۳۷۸، ص ۴۳). دکتر شریعتی معادل «روشن بین» را به کار برده و معتقد است روشنفکری یعنی طرز فهمیدن و تلقی براساس شناخت (شریعتی، ۱۳۷۳، ج ۲۰، چه باید کرد، ص ۱۶۸). شاخصه های فرد روشنفکر عبارت اند از: آگاه و با معلومات بسیار- فعال در زمینه فرهنگی و سیاسی و علمی و... -منتقد و معترض- خیراندیش و اصلاح گر (ساروخانی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۳۰۱). روش التقاطی در تفکر روشنفکری یعنی آمیخته از چند روش و عقاید و مکتب مختلف (اندیشه های متناقض) است (انوری، ۱۳۸۱،

ج ۱، ص ۵۲۸، با کمی تصرف). شهید مطهری از این افراد به منافق یا ماتریالیسم نام می برد (مطهری، ۱۳۷۷، ج ۱، ۴۵۸). از رویکردهای این مکتب عبارت اند از: **اجتهادی سنتی** (آثار علامه، شهید مطهری، طالقانی)، **علمی تجربی** (آثار مهدی بازرگان ویدالله سحابی و پیروان؛ بازرگان معتقد است راهی که مردم از راه حس و تجربه به آن می رسند، با راه پیامبران یکی است. وی قواعد پیچیده ریاضی را با کوتاهی و بلندی سوره ها به دست می آورد و شرایط مکانی و زمانی نزول آیات را راه کشف ریاضی می داند (بازرگان، ۱۳۵۶، ص ۳۲). یدالله سحابی نیز درصدد اثبات نظریه داروین در خلقت انسان با آیات قرآن است. نظریه های علمی، قطعی و قانونی نیستند و انتقاداتی بر آن وارد است (سحابی، ۱۳۵۱، ص ۱۰ و ۱۱)، **علمی جامعه شناختی** (علی شریعتی؛ ایشان به جای عقل و اجماع دو اصل علم و زمان و ضرورت اجتهاد عصری تأکید می کند (شریعتی، ۱۳۸۴، ص ۲۰) ایشان جامعه ای را توحیدی می داند که افراد مالکیت چیزی را نداشته باشند (حدید/۱۰، مائده/۱۷، اعراف/۷۴ و.. (جعفریان، ۱۳۸۲، ص ۵۲۰))، **هرمنوتیکی** (سروش، شبستری، فراستخواه) و **التقاطی** (گروه های سیاسی افراطی از جمله مجاهدین خلق و گروه فرقان و... براساس اندیشه های چپی مارکسیست ها تفسیر خاصی از جهاد و مقاومت مطرح کردند). اگر به آثار بیان شده مراجعه کنیم این رویکردها و ریشه ها را در شکل گیری تفسیر عصری مشاهده می کنیم.

بعضی از مفسران روشن فکر (در داستان زنده- کردن پرندگان) نوشته اند ابراهیم آن پرندگان را خرد نکرد، بلکه آنان را مانوس خود ساخت تا وقتی صدا می زند، به سمت او بیایند. سپس نتیجه می گیرند که مسئله زنده کردن مرده ها برای خدا آسان است (رشیدرضا، ۱۴۱۴ق، ج ۳، ص ۵۶). اولاً ابراهیم درخواست مشاهده زنده کردن مردگان کرد و احیای مردگان ربطی به مانوس کردن پرندگان و... ندارد؛

^۱ مکتبی که به خدا بدون اعتقاد به وحی و دخالت خدا در زندگی اعتقاد دارند.

هست) و تنها از راه نظام غایی (و نه فاعلی) می‌توان تفسیری بر مبنای عقلی-علمی ارائه داد، البته تفسیر بر اساس اینکه با مبنای علمی و طبیعی (حسی) باشد، در شناخت توحید و نظام علت-معلول (رابطه اشیا با هم) مفید نخواهد بود (مطهری، ۱۳۷۲، ص ۷۹-۷۷).

خلط رأی و عقل نیز از دیگر آسیب‌های این مبنای تفسیری است. عقل‌گرایی یعنی مفسر براساس عقل بدون پیش‌فرض ذهنی تفسیر کند، درحالی‌که گاهی تحمیل نظرش بر آیات را تفسیر می‌نامد (تفسیر به رای). با کمک برهان تام و حقیقی و در پرتو محکمت به تفسیر صحیح می‌رسیم، اما گاهی این مبنا باعث روش التقاطی و خلط تفکرات انحرافی (مارکسیست و سوسیالیست) در تفسیر می‌شود. از طرفی مطالب قرآنی ریشه فطری دارد؛ نه اقتصادی-طبیعی و... بنابراین تنها عقل قادر به تفسیر نیست و محکمت قرآن نیز در این مسیر نیاز است.

۵ نتیجه

۱- تفاوتی که تفسیر عصری با سایر تفاسیر دارد، این است که در مورد موضوعات مختلف عصری صحبت کرده و این گستردگی در روش و موضوعات و دانش مختلف گاهی آن را با چالش‌های بسیاری روبه‌رو کرده است که البته با رعایت برخی نکات و انتقال صحیح آن به مردم بسیاری از چالش‌ها قابل حل هستند. زمینه تشکیل یک جریان همیشه مثبت و خیر نیست، بلکه برخی جنبه‌های تفسیر عصری در پاسخ به شبهات معاندان رشد کرده و با اینکه انگیزه منفی بوده، اما نتیجه مثبت بوده است. زمینه‌های مختلفی که در رشد تفسیر عصری اثرگذار هستند، عبارت‌اند از: زمینه علمی (هم‌سویی تفسیر عصری و علم-رفع تعارض علم و قرآن-گسترش علوم مختلف (نجوم و انسان‌شناسی و جنین‌شناسی و...) -رشد مباحث کلام جدید (صفات خبری خداوند- عقاید مکاتب گوناگون) - زمینه ورود فلسفه غرب (فردی که

چون روند احیا صورت نگرفته و همچنین مخالف شأن نزول آیه است (حویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۲۸۲-۲۷۵ و سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۳۳۵). در مورد تعدد زوجات نیز روشنفکران غرب‌گرا و اربابان کلیسا آن را به پیامبر (ص) نسبت می‌دهند. در قرون وسطی به پیامبر تهمت تعدد زوجات زدند، درحالی‌که این امر قبل از اسلام در بین اقوام شرقی رواج بوده است.^۱ اسلام فقط تعدد زوجات مقید به قوانین و مقررات انسانی و اخلاقی کرد. بنابراین این اشکالات و ایرادها همه غیرمنطقی و بدون برهان و دلیل هست. برای تحقق تعدد زوجات باید شرایطی مثل فزونی زنان آماده ازدواج بر عدد مردان، نیاز مرد به ازدواج مجدد و رعایت عدالت بین همسران باشد (انصاریان، بی‌تا، ج ۸، ۱۹-۲۴)، با توجه به این توضیحات برخی از قوانین و برداشت‌های تفسیری ممکن است شایعه-ای بیش از سمت روشنفکران و... نباشد؛ لذا مفسران عصری موظف‌اند برای تفسیر صحیح و از بین بردن افکار و تصورات غلط عامیانه در منابع مذهبی از سوی دشمنان و روشنفکران غربی اقدام کنند و به شبهات آن‌ها پاسخ دهند.

تحلیل و بررسی: عقل‌گرایی علمی و نه برهانی: تأکید شریعتی بر جزئیات محسوس و متد عینی تجربی قرآن هست که یونانی‌زدگی آن را محو کرده (شریعتی، ۱۳۶۸، ج ۳، ص ۵۰). در همین راستا مهندس بازرگان نیز تعالیم فلسفی را گمراهی از صفای باطن به حیرت و بدبینی به آخرت می‌داند (بازرگان، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۱۶۹). شریعتی قسم‌ها و توجه به گذشتگان و عناصر طبیعی را در سور مکی می‌داند، درحالی‌که مضامین خداشناسی و هدایت تکوینی-تشریعی (حدید/۳) بسیاری در سور مدنی بیان شده، همچنین اکتفا به مبنای حسی-تجربی باعث تجسیم، تشبیه و تعطیل می‌شود (به‌عنوان نمونه: نهج‌البلاغه، خطبه ۱، ۶۵-۴۹). تفسیر بر مبنای عقلی-فلسفی نیازمند دلایل قطعی و دیدی جامع‌نگر است (زیرا مسائل فراطبیعی فراتر از عقل بشری

زندگی مرد بیشتر در معرض خطر بوده و به همین جهت مردان بیشتر از زنان تلف می‌شدند

^۱ عللی که سبب پیدایش عادت تعدد زوجات در اجتماعات ابتدایی شده به واسطه اشتغال مردان به جنگ و شکار،

بود مرغ‌های چهارگانه را با خودش مأنوس کند و وقتی آن‌ها را می‌خواند، به سوی او آیند (کاملاً مخالف با آیات و رویداد معاد).

با توجه به تمام موارد بیان‌شده، زمینه‌های اصلی برای تشکیل جریان تفسیر عصری و گسترش تفسیر عصری، از سمت مستشرقان و معاندان و حتی مخالفان اسلام و دین بوده است. به این نحو که آن‌ها شبهه‌ای قرآنی در راستای حل نیازهای عصری مردم و گاهی مخالف قرآن و برای ضربه‌زدن به اسلام و نشان‌دادن ضعف قرآن مطرح می‌کردند و غافل از اینکه قرآن برای تمام علوم و نیازهای جدید مردم پاسخ و راه‌حل دارد؛ لذا مفسران عصری با تفسیر عصری درصدد پاسخ به تمام آن شبهات و نیازها برآمدند و بار دیگر قدرت قرآن و اسلام در راستای کامل بودن و کافی بودن برای رفع تمام نیازها به مردم جهان در تمام فرهنگ‌ها معرفی شد.

استفاده از این رویکرد را در تفسیر عصری حقارت می‌داند، سیدقطب است، چون مجبورند حقانیت آیات را از طریق علم و تجربه اثبات کنند. (د) زمینه اصلاح‌گرایی دینی (سید جمال، امین خولی و بنت الشاطی، فضل الرحمن و اقبال لاهوری، عبده و سیدقطب ازجمله این افراد بودند).

۲- از مواردی که زمینه آن از سمت مخالفان و معاندان ایجاد و درنهایت باعث شکل‌گیری تفسیر عصری و پاسخ به شبهات شده عبارت‌اند از: الف) رویکرد نقدی مستشرقان به تفسیر ب) اندیشهٔ هرمنوتیکی مؤثر بر تفسیر عصری (شبهستری، ابوزید، سروش). ج) زمینهٔ روشنفکری (اثبات نظریهٔ داروین در خلقت انسان با آیات قرآن (یدالله سبحانی)، رویکرد علمی جامعه‌شناختی (علم و زمان: افراد مالکیت چیزی را نداشته باشند) (علی شریعتی). مثلاً روشنفکران نوشته‌اند حضرت ابراهیم (ع) مأمور

منابع

- قرآن کریم
- ابن طیفور، أبو الفضل أبي طاهر (بی‌تا)، بلاغات النساء، منشورات مکتبه بصیرتی، قم: بی‌جا.
- ابن عاشور، محمد طاهر (۱۴۲۰ق)، التحرير و التنوير، بيروت: مؤسسه التاريخ.
- ابو ذیاب، خليل ابراهيم (۱۴۲۰ق)، ظاهر التفسير العلمی، بيروت: دارالعمار.
- احمد خان هندی، سرسید (۱۳۳۴)، تفسير القرآن، ترجمه: سید محمد تقی فخر داعی، تهران: نشر آفتاب.
- امین، احمد (۲۰۰۳م)، ضحی الاسلام، قاهره، مکتبه الاسره.
- انصاریان، حسین (بی‌تا)، تفسير حکیم، قم: دار العرفان.
- انوری، حسن (۱۳۸۱ ش)، فرهنگ بزرگ سخن، تهران: انتشارات سخن، چاپ ۱.
- ایازی، سید محمد علی (۱۳۷۸)، قرآن و تفسير عصری، چاپ ۲، تهران: نشر فرهنگ اسلامی.
- ایازی، سید محمد علی (۱۳۷۳)، المفسرون حیاتهم و منهجهم، تهران: وزارت ارشاد.
- بازرگان، مهدی (۱۳۵۳)، باد و باران در قرآن، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- بازرگان، مهدی (۱۳۵۶)، سیر تحول قرآن، تهران: نشر فرهنگ اسلامی.
- بازرگان، مهدی (۱۳۷۷)، مجموعه آثار، ج ۱، بی‌جا، نشر قلم.
- بروجردی، فرزاد (۱۳۷۸)، روشنفکران ایرانی و غرب، ترجمه: جمشید شیرازی، نشر فرزاد.
- پاک‌نژاد، سید رضا (۱۳۴۹ ش) اولین دانشگاه و آخرین پیامبر، چاپ ۴، تهران: کتاب‌فروشی اسلامی.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۲)، جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی سیاسی ایران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه.
- جمال، محمد عبدالمعظم (بی‌تا)، التفسير الفريد للقرآن المجید، دارالکتاب الجدید.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۳)، تفسير موضوعی، قم: نشر اسراء.
- جوهری، طنطاوی (۱۴۲۵ق)، الجواهر فی تفسير، بيروت: دارالکتب العلمیه.
- حنفی، احمد (۱۹۶۰م)، التفسير العلمی للآیات، مصر، دارالمعارف.
- حویزی، عبدعلی بن جمعه (۱۴۱۵ق)، تفسير نورالثقلین، مصحح: رسولی، هاشم، چاپ ۴، قم: نشر اسماعیلیان.
- خالدی و فروخ، مصطفی و عمر (۱۹۷۳م)، التبشیر و الاستعمار فی البلاد العربیة، بيروت: المکتبه العصریه.
- خرم‌شاهی، بهاء‌الدین (۱۳۶۴)، تفسير و تفاسیر جدید، تهران: کیهان.
- خرم‌شاهی، بهاء‌الدین (۱۳۷۲ ش)، قرآن پژوهی، تهران: نشر فرهنگی مشرق.
- ذهبی، محمد حسین (۱۴۰۷ ق)، التفسير و المفسرون، بيروت: دارالقلم.
- ذهبی، محمد حسین (۱۳۸۲) میزان الاعتدال، بيروت: دارالمعرفة.
- رشیدرضا، محمد (۱۴۱۴ هـ. ق)، المنار، بيروت: دارالمعرفة.
- رضوان، عمر بن ابراهیم (۱۴۱۳ ق)، آراء المستشرقین، ریاض، دارطیبة.
- رفیعی محمدی، ناصر (۱۳۷۹ ش)، تفسير علمی قرآن، قم: انتشارات فرهنگ گستر.

شبستری، محمد (۱۳۸۷)، قرائت نبوی از جهان، سایت دایره المعارف الاسلامی.

شرقاوی، عفت (۱۹۷۶ م)، الفكر الديني في مواجهة العصر، مكتبة الشباب، بيروت.

شریعتی، عبدالکریم (۱۳۶۸)، مجموعه آثار، ج ۳۰، اسلام‌شناسی، قلم، بیجا.

شریعتی، عبدالکریم (۱۳۷۳)، مجموعه آثار، ج ۲۰، چه باید کرد، تهران: قلم.

شریعتی، عبدالکریم (۱۳۸۴)، با مخاطب‌های آشنا، تهران: حسینی‌ه ارشاد.

شریعتی، محمدتقی (۱۳۸۵)، تفسیر نوین، چاپ ۲، مؤسسه تحقیقات علوم انسانی.

شریف، محمدابراهیم (۱۴۰۲ ق)، اتجاهات التجديد، چاپ ۲، القاهرة، دارالتراث.

شهرستانی، محمد بن عبدالکریم (۱۴۱۵ ق)، الملل و النحل، بيروت: لبنان: دارالمعرفة، چاپ ۴.

صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۴ ق)، الاعتقادات، چاپ ۲، بيروت: دارالمفید.

طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۰ هـ. ق)، المیزان، چاپ ۲، بيروت: مؤسسة الأعلمی.

طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲)، جامع البیان، بيروت: دار المعرفة.

طوسی، محمد بن حسن (بی‌تا)، التبیان، مصحح: عاملی، احمد حبیب، بيروت: دار إحياء التراث العربی.

عبدالرزاق، محمد جاد (۱۴۱۶ ق)، فلسفه المشروع الحضاری، المعهد العالمی، آمریکا.

عبدالعاطی، محمد احمد (۱۹۷۸ م)، الفكر السياسي محمد عبده، مصر، الهيئة المصرية العامة للكتاب.

عبده، محمد (۱۳۴۱ ق)، تفسیر القرآن، جزء ۴، قاهره، شرکه مساهمه مصریه.

رومی، عبدالرحمن سلیمان (۱۴۰۷ ق)، منهج المدرسة العقلية، ریاض، الرساله، بینا.

زرقانی، محمد عبدالعظیم (بی‌تا)، مناهل العرفان فی علوم القرآن، بيروت: دار إحياء التراث العربی.

ساروخانی، باقر (۱۳۸۰)، دایره‌المعارف علوم اجتماعی، چاپ ۳، نشر کیهان.

سحابی، یدالله (۱۳۵۱)، خلقت انسان در بیان قرآن، چاپ ۳، شرکت سهامی انتشار.

سروش، عبدالکریم (۱۳۸۷)، صراط‌های مستقیم، چاپ ۸، نشر صراط.

سعیدی روشن، محمدباقر و همکاران (۱۳۹۴)، آسیب‌شناسی جریان‌های تفسیری، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

سواری، علی (۱۴۰۱)، التعبير الفني، نشر آموزشی تالیفی ارشدان، بینا.

سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر (۱۴۰۴ ق)، الدر المنثور، قم: نشر آیه‌الله مرعشی نجفی.

شاذلی (سید قطب)، سیدابراهیم (۱۳۸۶/۱۹۷۶)، فی ظلال القرآن، بيروت. بینا.

شاذلی (سید قطب)، سیدابراهیم (۱۳۹۴)، ویژگی‌های جهان‌بینی و ایدئولوژی اسلامی، ترجمه: سید محمد خامنه‌ای، تهران: نشر بعثت.

شاکر، محمد کاظم (۱۳۸۲)، مبانی و روش‌های تفسیری، قم: مرکز جهانی علوم اسلامی.

شبستری، محمد (۱۳۷۵)، هرمنوتیک کتاب و سنت، تهران: طرح نو.

شبستری، محمد (۱۳۸۳)، تأملاتی در قرائت انسانی از دین، تهران: طرح نو.

شبستری، محمد (۱۳۸۴)، نقدی بر قرائت رسمی از دین، تهران: طرح نو.

مطهری، مرتضی (۱۳۸۷)، بررسی نهضت‌های اسلامی در ۱۰۰ سال اخیر، چاپ ۳۵، تهران: صدرا.

معارف، مجید (۱۳۸۳)، درآمدی بر تاریخ قرآن، تهران: نبا.

معرفت، محمدهادی (۱۹۹۷/۱۴۱۸)، التفسیر و المفسرون، مشهد: الجامعة الرضویه.

معرفت، محمدهادی (۱۳۷۹)، تفسیر و مفسران، محقق: خیاط و نصیری، قم: التمهید، چاپ ۱.

مغراوی، محمد عبدالرحمن (۱۴۲۰ ق)، المفسرون بین التأویل والاثبات، بیروت: الرسالة.

مغنیه، محمدجواد (۱۴۲۴ هـ. ق)، التفسیر الکاشف، قم: دارالکتب الإسلامی.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱ هـ. ش)، تفسیر نمونه، چاپ ۱۰، تهران: دارالکتب الإسلامیة.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۶۷)، تفسیر به رأی، چاپ ۷، بی‌جا، نشر مطبوعات هدف.

نفیسی، شادی (۱۳۷۹)، عقل‌گرایی، قم: دفتر تبلیغات.

نوری، حسین (۱۳۷۰)، دانش عصر فضا، قم: نشر مرتضی.

نوفل، عبدالرزاق (۱۴۰۴ ق)، القرآن و العلم الحديث، بیروت: دارالکتب العربی.

نیازمند شیرازی، یدالله (۱۳۳۵ ش)، اعجاز قرآن از نظر علوم امروزی، چاپ ۴، [بی‌جا]، میهن.

واعظی، احمد (۱۳۸۰)، درآمدی بر هرمنوتیک، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه.

واعظی، احمد (۱۳۸۱)، نظریه تفسیر متن، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

عنایت، حمید (۱۳۵۲)، شش گفتار دین و جامعه، تهران: نشر موج.

غزالی، محمدبن محمد (۱۴۰۹)، جواهر القرآن، بیروت: دارالکتب العلمیة.

فخررازی، محمدبن عمر (۱۴۲۰)، مفاتیح الغیب، چاپ ۳، بیروت: إحياء التراث العربی.

فخررازی، محمدبن عمر (۱۴۱۱ هـ. ق)، تفسیر الکبیر، چاپ ۳، بیروت: دارالکتب العلمیة.

قرشی بنایی، علی‌اکبر (۱۳۷۱)، قاموس قرآن، چاپ ۶، تهران: دارالکتب الاسلامیة.

کلینی، محمدبن یعقوب، الاصول کافی (۱۳۶۳)، سیدجواد مصطفوی، چاپ ۵، تهران: نشر فرهنگ.

کلینی، محمدبن یعقوب، (۱۳۸۸)، کافی، تصحیح: علی‌اکبر غفاری، تهران: بیجا.

لنکرانی، محمد فاضل (۱۴۱۳)، مدخل التفسیر، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.

محمود، مصطفی (۱۹۷۹ م)، القرآن محاولة لفهم عصری، بیروت: دارالعودة، بینا.

مروه، یوسف (۱۳۸۷ ق)، العلوم الطبیعیة فی القرآن، بیروت: مروه العلمیة.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۳)، معارف قرآن، چاپ ۷، قم: مؤسسه امام خمینی.

مطهری، مرتضی (۱۳۶۹)، مجموعه آثار، ج ۶، اصول فلسفه و رئالیسم، تهران و قم: صدرا.

مطهری، مرتضی (۱۳۷۲)، استاد مطهری و روشنفکران، تهران: صدرا.

مطهری، مرتضی (۱۳۷۷)، مجموعه آثار، تهران: صدرا.